
OCENA ODDZIAŁYWANIA NA DZIEDZICTWO (OOD) ICOMOS -ZASTOSOWANIE W KRAJOWEJ PRAKTYCE KONSERWATORSKIEJ

GÓRSKI Marcin ¹

dr inż. arch. Marcin Górski Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
<https://orcid.org/ORCID 0000-0001-9697-9521>

ABSTRAKT: Zagadnienie intensyfikacji przekształceń obiektów zabytkowych stanowi od wielu lat globalne wyzwanie w praktyce konserwatorskiej. Proces ten zauważalny jest na przestrzeni ostatnich lat także w Polsce. Adaptacja i przekształcanie zabytków jest dziś zjawiskiem powszechnym.

Procesy przekształcające na skalę masową zasób dziedzictwa architektonicznego w Polsce nie idą jednak w parze z wypracowaniem narzędzi umożliwiających w praktyce konserwatorskiej określanie zasad ochrony oraz sporządzania programów i projektów zagospodarowania obiektów i zespołów zabytkowych. Taka sytuacja nie ułatwia prowadzenia skutecznej polityki konserwatorskiej w kraju. Artykuł ma na celu przybliżenie metody przeprowadzania ocen oddziaływania na dziedzictwa dla obiektów światowego dziedzictwa opracowanej w 2009 roku na międzynarodowych warsztatach zorganizowanych przez ICOMOS (metoda OOD) jako przyczynku do wykorzystania doświadczeń międzynarodowych w polskiej rzeczywistości.

Od 2013 roku autor podjął szereg działań związanych z przystosowaniem metody OOD, opracowanej dla obiektów światowego dziedzictwa, do polskiej praktyki konserwatorskiej. Treść referatu stanowi zbiór doświadczeń zebranych przy opracowywaniu opinii konserwatorskich opartych na metodzie OOD.

SŁOWA KLUCZOWE: ingerencja, zabytek, wartości, ocena, oddziaływanie

1. Wprowadzenie

Do lat 70. XX wieku prace legislacyjne UNESCO skupiały się przede wszystkim na uregulowaniu międzynarodowej kwestii bezpieczeństwa dóbr kultury. W 1972 roku na XVII Sesji Konferencji Generalnej UNESCO uchwalono konwencję¹, która zobowiązywała do *zapewnienia identyfikacji, ochrony, konserwacji, waloryzacji i przekazania następnym pokoleniom dziedzictwa kulturalnego (...)*. Wprowadzenie pojęcia „światowego dziedzictwa” (WH²) sprowokowało potrzebę wypracowania uniwersalnych kryteriów³ określających ten szczególnie zbiór wytworów ludzkiej kreacji, poprzez:

- wyjątkową uniwersalną wartość (ang. Outstanding Universal Value, OUV),
- parametr integralności i autentyczności.

W zależności od typu i kontekstu dziedzictwa kulturowego jego wartości, w systemie zaproponowanym w Wytycznych operacyjnych⁴, wyrażone są przez atrybuty stanowiące zasadniczy przedmiot ochrony, konserwacji i zarządzania dobrami WH⁵.

Obecnie, w dobie coraz szybciej postępujących procesów cywilizacyjnych przekształcających środowisko naturalne i kulturowe, głównym zagadnieniem na forum międzynarodowym stało się wypracowanie uniwersalnych zasad systemowej i spójnej oceny wpływu potencjalnego rozwoju na atrybuty OUV obiektów światowego dziedzictwa kulturowego.

Proces zmian nie pozwala na ograniczenie ochrony zabytków do zabiegów konserwatorskich związanych z podtrzymywaniem zabytku w dobrym stanie technicznym, ale prowadzi do szeroko rozumianego pojęcia zarządzania dziedzictwem (*management of change* – za Sir Bernardem Feildenem⁶). W obliczu tych zmian konserwacja zabytków architektury staje się interdyscyplinarną

¹ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Dz.U.76.32.190 z dnia 30 września 1976 r.

² *World Heritage, WH* (ang.) – światowe dziedzictwo

³ Zgodnie z konwencją za „dziedzictwo kulturalne” uważane są:

– zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

– zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

– miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

⁴ Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa, Międzyrządowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, 2012/01, <http://icomos-poland.org/index.php/dokumenty-doktrynalne> (dostęp: 29.12.2015).

⁵ Szymgin B., *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] Szymgin, B. (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa: PKN ICOMOS i NID, 2011, s. 69.

⁶ Brytyjski architekt konserwator (11.09.1919 – 14.11.2008) zajmował się między innymi pracami przy Wielkim Murze Chińskim, indyjskim mauzoleum Tadž Mahal oraz meczecie Al-Aqsã. Współautor podręcznika: Feilden B.M., Jokilehto J., *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. ICCROM, 1998.

nauką o dziedzictwie kultury i jego ochronie w oparciu na procesach związanych z:⁷

- globalizacją – umiędzynarodowienie i dopasowanie do różnorodności kulturowej doktryny konserwatorskiej,
- interdyscyplinarnością – wchłanianie coraz większej liczby dyscyplin naukowych (humanistycznych, technicznych, ścisłych, przyrodniczych) w proces ochrony dóbr kultury,
- zarządzaniem zasobami dziedzictwa kultury w ich nieuniknionym procesie zmian.

Coraz szerszy wachlarz uwarunkowań uwzględnianych w procesie zarządzania dziedzictwem architektonicznym ma niewątpliwie wpływ na coraz bardziej skomplikowane procedury oceny zachodzących zmian w zabytkowych strukturach. Zwykle nie jest to proces zerojedynkowy, w którym pojawiają się jedynie argumenty na tak bądź na nie. Coraz częściej argumentami w profesjonalnych ocenach i dyskusjach dotyczących oceny planowanych przekształceń są, oprócz troski o substancję zabytkową, względy społeczne, ekonomiczne i ekologiczne. Zobowiązuje to do stworzenia narzędzi pozwalających na obiektywną ocenę ingerencji w zabytkową substancję z uwzględnieniem także tych czynników – narzędzi działających wyprzedzająco, pozwalających zastopować negatywne procesy, zanim pojawią się ich pierwsze negatywne skutki.

Poszerzający się zakres uwarunkowań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego stanowi obecnie istotne wyzwanie dla międzynarodowego gremium ekspertów nadającego kierunek myśli konserwatorskiej poprzez dokumenty prawa międzynarodowego oraz deklaracje i karty organizacji eksperckich.

We wrześniu 2009 roku na międzynarodowych warsztatach zorganizowanych przez ICOMOS w Paryżu powstał przewodnik dotyczący oceny oddziaływania na dziedzictwo (OOD) dla obiektów światowego dziedzictwa kulturowego⁸. Dokument ten definiuje pojęcie konserwacji jako działanie polegające na zarządzaniu zmianami w sposób zrównoważony⁹.

Problem intensyfikacji przekształceń obiektów zabytkowych jest wyraźnie zauważalny na przestrzeni ostatnich lat w Polsce. Rosnąca koniunktura ekonomiczna i fundusze unijne szczególnie nasiliły przekształcenia zabytków zlokalizowanych w rejonach śródmiejskich, na terenach podlegających dynamicznej urbanizacji i w rejonach atrakcyjnych turystycznie. Adaptacja i przekształcanie zabytków jest dziś zjawiskiem powszechnym i nieuniknionym.

⁷ Tomaszewski A., *Dziedzictwo kultury w perspektywie międzynarodowej*, [w:] *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 107; Tomaszewski A., *Ewolucja podejścia do dziedzictwa kultury na forum międzynarodowym*, [w:] *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo w świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Warszawa: Polski Komitet ds. UNESCO, 2009, s. 115.

⁸ *Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties, a publication of the International Council on Monuments and Sites*, January 2011 (<http://openarchive.icomos.org/266/>, wersja polska: <http://www.icomos-poland.org/index.php/pl/dokumenty-doktrynalne>)

⁹ *Ibidem*, pkt 6.2 (17).

Dynamiczne procesy przekształcające na skalę masową zasób dziedzictwa architektonicznego w Polsce nie idą jednak w parze z wypracowaniem narzędzi umożliwiających określanie zasad ochrony, sporządzania programów i projektów zagospodarowania przy zapewnieniu maksimum naukowego obiektywizmu i niezbędnego minimum wzajemnych ustępstw na linii konserwator-inwestor. Narzędzi stanowiących element procesu zarządzania zmianami zabytku.

Niniejszy tekst ma na celu przybliżenie metody przeprowadzania ocen oddziaływania na dziedzictwo dla obiektów światowego dziedzictwa jako przyczynku do wykorzystania doświadczeń międzynarodowych w polskich warunkach z uwzględnieniem istniejących regulacji prawnych.

2. Cel metody OOD ICOMOS

Od kilku ostatnich lat Komitet ds. Światowego Dziedzictwa UNESCO zajmuje się znaczną liczbą Raportów o stanie konserwacji związanych z zagrożeniami dla obiektów światowego dziedzictwa ze strony różnych form zakrojonego na szeroką skalę rozwoju¹⁰. Przykładem takich zagrożeń, które w efekcie doprowadziły do skreślenia obiektu z listy światowego dziedzictwa, jest wybudowany w 2013 roku na Łabie most (Waldschlösschenbrücke) w Dreźnie. Drezno wraz z doliną Łaby zostało wpisane na listę zabytków UNESCO w 2004 roku jako 33. obiekt na terenie Niemiec i w 2009 roku usunięte. Warto zauważyć, że skreślenie nastąpiło przed ukończeniem budowy mostu, między innymi w oparciu na Analizie Oddziaływania Wizualnego (ang. *Visual Impact Study*) opracowaną na Uniwersytecie w Aachen¹¹.

Il. 1 Kontrowersyjny most nad doliną Łaby, <http://podroze.onet.pl/aktualnosci/otwarto-most-w-dreznie-przez-ktory-miasto-zostalo-skreslone-z-listy-unesco/jffel> (dostęp: 5.01.2016).

¹⁰ Rozdział 1, *Wskazówki dotyczące ocen oddziaływania na dziedzictwo dla obiektów światowego dziedzictwa kulturowego*. Publikacja Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS, styczeń 2011, s. 7.

¹¹ *Visual Impact Study (VIS) of the „Verkehrszug Waldschlösschenbrücke” on the UNESCO World Heritage Site „Dresden Elbe Valley” third revised version* Institute of Urban Design and Regional Planning, RWTH Aachen University, <http://services.arch.rwth-aachen.de/forschung/sichtfeldanalyse-dresden-gutachten-%28englisch%29.pdf>, dostęp: 5.01.2016.

Innym głośnym przykładem jest kamienica zrealizowana na obrzeżach warszawskiej starówki na rogu ulic Senatorskiej i Podwale. Trwający kilka lat proces uzgodnień budowy nowego obiektu w obszarze graniczącym bezpośrednio ze Starym Miastem realizowany był z pominięciem organów UNESCO, prowadząc finalnie do zorganizowania Misji Doradczej ICOMOS. W tym przypadku autor raportu Bernhard Furrer nie wykluczył możliwości realizacji nowoczesnego biurowca, proponując jednak pewne zmiany wizualne. Jednym z podstawowych wniosków autora raportu była propozycja objęcia planami zagospodarowania przestrzennego całego obszaru proponowanej strefy buforowej. Przeprowadzona ocena w tym przypadku nie doprowadziła do skreślenia warszawskiej starówki z listy jednak wyczuliła zarządcę miejsca oraz decydentów miejskich i konserwatorskich na problem wizualnej spójności miejsca *światowego dziedzictwa* w relacji do strefy buforowej.

Il. 2 Nowy widok przy placu Zamkowym, http://miastojestnasze.org/wp-content/uploads/2014/07/10470935_749462898449443_3105142554460223777_n-e1404583769905.jpg (dostęp: 5.01.2016).

Wymienione przykłady pokazują zróżnicowanie zasobu oraz rodzajów ingerencji w miejscach światowego dziedzictwa. Każde miejsce światowego dziedzictwa posiada swój indywidualny, wyraźnie określony w trakcie procedury wpisu zbiór wartości. Stąd w zamyśle autorów instrukcji OOD było opracowanie uniwersalnych wskazówek w zakresie procesu skutecznej oceny wpływu potencjalnego oddziaływania na wyjątkową uniwersalną wartość (OUV).

Opracowana w Paryżu instrukcja określa metodologię, odpowiadającą na indywidualne (zróżnicowane kulturowo, przestrzennie i środowiskowo) potrzeby obiektów światowego dziedzictwa w zakresie systematycznej i spójnej oceny oddziaływania czynników rozwojowych na atrybuty OUV. Bazą w tworzeniu zasad sporządzania OOD są doświadczenia wielu krajów

i instytucji stosujących tę metodę przy ocenie potencjalnych zagrożeń obiektów zabytkowych¹².

W założeniach podręcznika fundamentem oceny jest dostarczenie dowodów, na podstawie których można podejmować decyzje w sposób jasny, przejrzysty i wykonalny. Bez względu na to, jaka metoda zostanie wybrana, sama ocena musi być zgodna z przeznaczeniem – odpowiednia dla danego obiektu światowego dziedzictwa, proponowanych zmian i lokalnego środowiska.

Przewodnik skierowany jest głównie do zarządców, kierowników, deweloperów, konsultantów i decydentów w obszarze dóbr światowego dziedzictwa. Jako przyjęty standard postępowania jest użyteczny dla Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa i Państw Stron jako narzędzie polityki konserwatorskiej i element zarządzania zasobem dóbr WH.

Podsumowując, za naczelną należy przyjąć zasadę, że kluczem prawidłowej praktyki konserwatorskiej jest jak najpełniejsze zrozumienie zabytku przed rozpoczęciem jakichkolwiek działań z nim związanych, w tym również oceny planowanych ingerencji architektonicznych. Opierając się na doświadczeniu Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa, można przyjąć, że pełny, czytelnie opracowany zbiór informacji o zabytku, a w szczególności opis jego: wartości, autentyczności, integralności, stanu technicznego, może przyspieszyć planowanie procesu inwestycyjnego i jego konserwatorską ocenę.

3. Formuła oceny oddziaływania OOD ICOMOS

Zrównoważone i uzasadnione decyzje dotyczące zmian wymagają rozważenia wielu czynników, zależą od zrozumienia, dla kogo dane miejsce przedstawia wartość i dlaczego tak jest. W takim ujęciu podstawą tworzenia OOD jest wcześniejsze, ścisłe określenie wartości zabytkowych¹³ związanych z ocenianym miejscem. Identyfikacja znaczenia danego miejsca daje możliwość precyzyjnego określenia i zrozumienia oddziaływania analizowanych zmian. Kwestią kluczową jest zachowanie wartości (OUV) decydujących o wpisie obiektu na listę, a zagrożenie lub ryzyko utracenia statusu obiektu światowego dziedzictwa powinno być wyraźnie uwzględnione w każdym raporcie OOD.

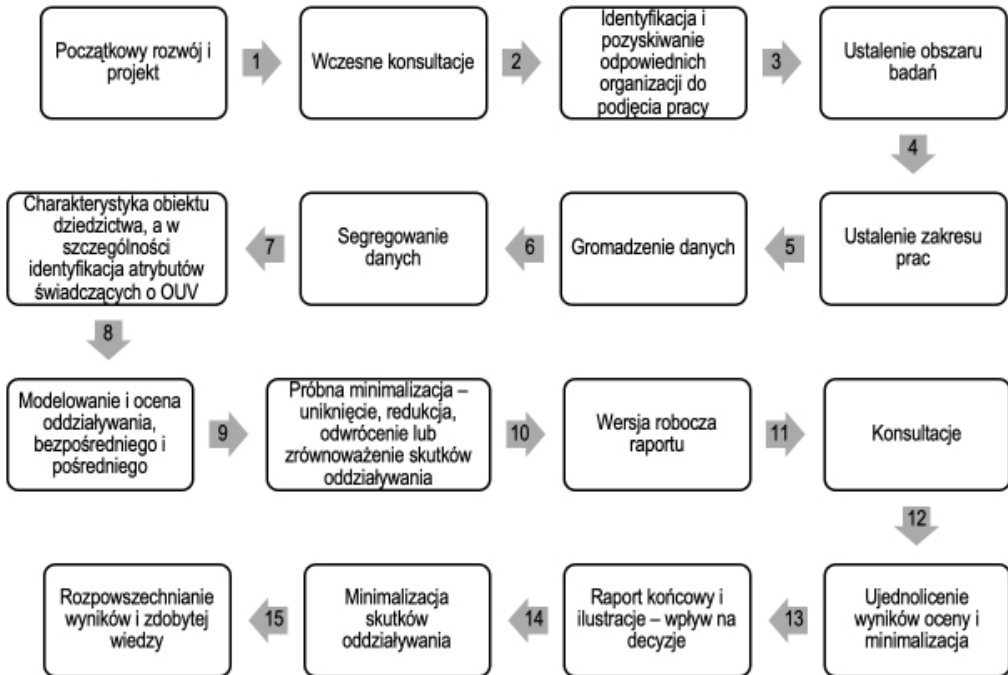
Zmiany wynikające z planowanych działań powinny być także ocenione pod kątem oddziaływania na integralność i autentyczność zasobu jako nośników określonych wartości. Przed przystąpieniem do oceny w Instrukcji OOD ICOMOS zalecane jest określenie wartości zasobu z wykorzystaniem następującej skali stopniowania:

¹² Między innymi Wielkiej Brytanii, Kanady, Hongkongu.

¹³ W przypadku miejsc światowego dziedzictwa są to wyjątkowe uniwersalne wartości (ang. *Outstanding Universal Value*, OUV).

Bardzo wysoka → Wysoka → Średnia → Niska → Znikoma → Nieznana

Zgodnie ze wskazówkami Instrukcji ICOMOS podstawą zarządzania i podejmowania decyzji jest poprawne zrozumienie obiektu światowego dziedzictwa, jego znaczenia i OUV, jego atrybutów i kontekstu. (Il. 3)

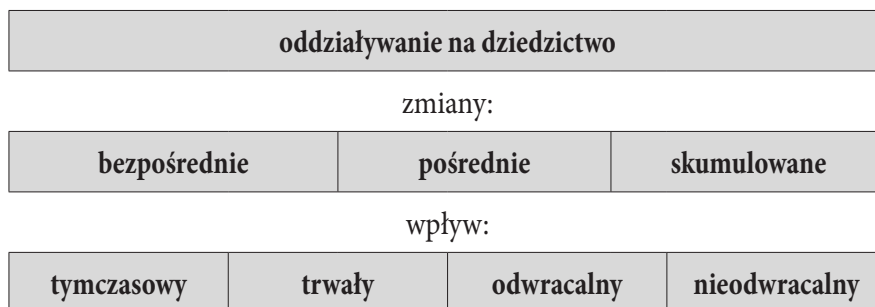
Il. 3 Schemat procesu tworzenia OOD. Za: Wskazówki dotyczące Ocen Oddziaływania na Dziedzictwo dla obiektów światowego dziedzictwa kulturowego. Publikacja Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS, styczeń 2011, s. 7.

Po podstawowym określeniu formy oddziaływania pierwszym krokiem zalecanym we Wskazówkach jest określenie zakresu prac koniecznych do wykonania OOD i sporządzenie raportu o zakresie prac. Na tym etapie raport powinien być uzgodniony ze wszystkimi interesariuszami wynikającymi z propozycji rozwoju lub zmiany i powinien zawierać:

- skróty opis obiektu i jego OUV,
- zarys proponowanych zmian,
- zakres oddziaływania (obiekt →strefa buforowa →okolica poza strefą buforową)
- potrzeby zmian lub rozwoju,
- podsumowanie warunków panujących w danym miejscu i jego okolicach,
- szczegółowe informacje na temat rozważanych rozwiązań alternatywnych,

- zarys metodologii, w tym zasady iteracji¹⁴,
- zakres wymogów i obowiązków dla OOD, w tym kompetencje osób odpowiedzialnych za wykonanie OOD.

Aby uwzględnić jak najszersze spektrum czynników mogących oddziaływać na dziedzictwo, we Wskazówkach wyodrębnione zostały trzy rodzaje zmian przedstawione na schemacie (il. 4).

Il. 4 Rodzaje podstawowych zmian. Za: *Wskazówki dotyczące Ocen Oddziaływania na Dziedzictwo dla obiektów światowego dziedzictwa kulturowego*. Publikacja Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS, styczeń 2011, s. 7.

W rozumieniu twórców Wskazówek bezpośrednie oddziaływanie to takie, które pojawia się jako główna konsekwencja proponowanego projektu rozwoju lub zmiany, natomiast pośrednie oddziaływanie jest wtórnym procesem wynikającym z planowanej zmiany. Zazwyczaj możemy mieć tu do czynienia z oddziaływaniem skumulowanym, łączącym w sobie cechy bezpośredniego i pośredniego wpływu na dziedzictwo.

Gromadzenie danych musi umożliwiać tak jakościowe, jak i ilościowe określenie i scharakteryzowanie atrybutów dziedzictwa oraz pozwalać na ustalenie ich podatności na proponowane zmiany. Należy także wziąć pod uwagę wzajemne relacje pomiędzy wyodrębnionymi atrybutami dziedzictwa, aby wyrobić sobie opinię na temat całokształtu oddziaływania. Identyfikacji wymagają także relacje pomiędzy aspektem materialnym a niematerialnym wartości dziedzictwa.

Skala lub powaga oddziaływania została sklasyfikowana bez względu na wartość obiektu jako:

Brak zmian → Znikoma zmiana → Niewielka zmiana → Umiarkowana zmiana → Duża zmiana

Dla określenia skutków zmiany (pozytywnej i negatywnej) opracowano dziewięciostopniową skalę, w której punktem centralnym są skutki neutralne:

¹⁴ Iteracja – wielokrotne stosowanie tego samego przekształcenia lub procedury, za: Internetowy słownik języka polskiego PWN: <https://sjp.pwn.pl/sjp/iteracja;2562037.html> (dostęp: 03.12.2021).

Duże korzystne → Umiarkowane korzystne → Niewielkie korzystne → Znikome korzystne → Neutralne → Znikome niekorzystne → Niewielkie niekorzystne → Umiarkowane niekorzystne → Duże niekorzystne

Finalny efekt oceny zwykle nie jest jednoznaczny. Oznacza to, że w wyniku proponowanej zmiany mogą pojawiać się równolegle zarówno korzyści, jak i zagrożenia. Istotne jest zatem pytanie, kto zyskuje dzięki korzyściom (lub traci na efektach niekorzystnych). Nie ma też narzuconego schematu generalnej oceny decydującej o zaakceptowaniu planowanej zmiany lub nieprzeciwstawianiu się procesom rozwojowym. Przy globalnym zróżnicowaniu wartości obiektów światowego dziedzictwa opracowanie uniwersalnej strategii wydaje się niemożliwe. Dlatego ocena zmiany to zwykle indywidualne zadanie dla zarządcy obiektu, ewentualnie krajowych jednostek odpowiedzialnych za koordynację działań związanych z dobrami WH.

Ocena przeprowadzona metodą OOD powinna obejmować zalecenia w zakresie zasad i metod minimalizacji lub zrównoważenia skutków projektu rozwoju lub innych zmian. We wnioskach należy brać pod uwagę inne możliwości rozwoju, w tym wybór/lokalizację miejsca, zakres, terminy lub czas trwania projektowanej zmiany. OOD powinna w pełni uzasadnić, dlaczego taka minimalizacja jest zadowalająca w kontekście zachowania OUV, w tym autentyczności i integralności obiektu światowego dziedzictwa.

Różnorodność zabytkowych struktur, różnorodność możliwych z technicznego punktu widzenia działań konserwatorskich i pozakonserwatorskich, zachodzące globalnie i mało zbadane zmiany środowiskowe tworzą złożone uwarunkowania w ocenie ryzyka utraty wartości zabytkowych.

Zgodnie z filozofią OOD w procesie oceny brane są pod uwagę cztery główne kryteria:

- wpływ proponowanej ingerencji na zdefiniowane wcześniej wartości zabytkowe obiektu,
- wpływ proponowanej ingerencji na społeczeństwo, a w szczególności społeczność lokalną jako głównego beneficjenta dziedzictwa,
- wpływ proponowanej ingerencji na stopień integralności i autentyczności dobra jako nośnika wartości zabytkowych,
- wpływ proponowanej ingerencji na stan techniczny dobra.

Podstawą przeprowadzenia oceny po wnikliwym rozpoznaniu obiektu jest zatem jak najpełniejsze rozpoznanie czynników oddziałujących na dziedzictwo, wynikających ze zmiany lub rozwoju. We Wskazówkach przygotowanych przez ICOMOS zwraca się dużą uwagę na sposób gromadzenia danych oraz ich jakość. Zaleca najwyższe standardy bazujące na metodologii badań naukowych. Podkreśla się, że gromadzenie informacji w trakcie prowadzenia OOD jest procesem iteracyjnym, który często prowadzi do pojawienia się alternatywnych rozwiązań i propozycji możliwości rozwoju.

W praktycznym wykorzystaniu metody OOD przeszkadza jednak brak choćby ogólnie sformułowanych zasad stosowania opisanych we Wskazówkach stopni oceny wartości dziedzictwa, a także powagi i skutków proponowanych zmian.

4. Metoda OOD w dialogu między inwestorem a konserwatorem w Polsce

Ocenie w formule OOD mogą podlegać różne zjawiska oddziałujące na zabytki architektury na liście światowego dziedzictwa. Sporządzanie takich ocen jest jednak wyjątkowo czasochłonne i kosztochłonne. Stąd też można założyć, że takie podejście jest realne jedynie w odniesieniu do wyjątkowo cennych obiektów (np. wpisanych na listę światowego dziedzictwa). Myśląc o zastosowaniu metody OOD w odniesieniu do obiektów objętych ochroną na poziomie krajowym, a nawet lokalnym, należałoby odpowiednio zoptymalizować zarówno samą metodę OOD, jak i rodzaj, a skalę oddziaływania dostosować do lokalnych uwarunkowań.

W krajowych przepisach dotyczących ochrony zabytków podkreśla się, że dane, informacje i dokumentacje niezbędne do rozpatrzenia wniosku o wydanie pozwolenia określa się, **uwzględniając potrzebę dokonania wszechstronnej oceny wpływu planowanych działań na zabytek**, jednak bez konieczności ponoszenia przez wnioskodawcę dodatkowych kosztów¹⁵. Brak jest jakichkolwiek wytycznych prawnych określających zakres „wszechstronnych ocen wpływu planowanych działań na zabytek”, stąd też opracowana na potrzeby obiektów światowego dziedzictwa kulturowego metoda oceny wpływu oddziaływania na dziedzictwo może stanowić dobry wzorzec do poszukiwań takiej uniwersalnej metody odpowiadającej potrzebom ochrony zabytków w Polsce. Przykładem opracowania katalogu oddziaływań wymagających szczegółowych analiz, mogącym stanowić inspirację do prac nad optymalizacją metody OOD ICOMOS, jest obowiązujące w polskim systemie prawnym rozporządzenie w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko¹⁶.

Według Tomasza Bolka w odniesieniu do dziedzictwa przemysłowego, ale również w szerszym ujęciu, metoda OOD to potencjalna możliwość zapewnienia:

- inwestorom – zarządzania inwestycjami z właściwym poszanowaniem dziedzictwa,
- projektantom – wyznaczenia zakresu ingerencji w substancję zabytku,
- służbom konserwatorskim i władzom lokalnym – monitoringu i bardziej realnego wpływu na przebieg inwestycji,
- społeczeństwu – współuczestniczenia w procesie decyzyjnym,
- mediom – szerszego dostępu do informacji¹⁷.

W odniesieniu do planowanych ingerencji architektonicznych w zabytek fundamentem działań administracyjnych jest zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytku oraz kontrola stanu jego zachowania i przeznaczenia. Działania te realizowane są między innymi poprzez nadzór nad procesem projektowym.

¹⁵ Art. 37.3 Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2021 poz. 710, 954.

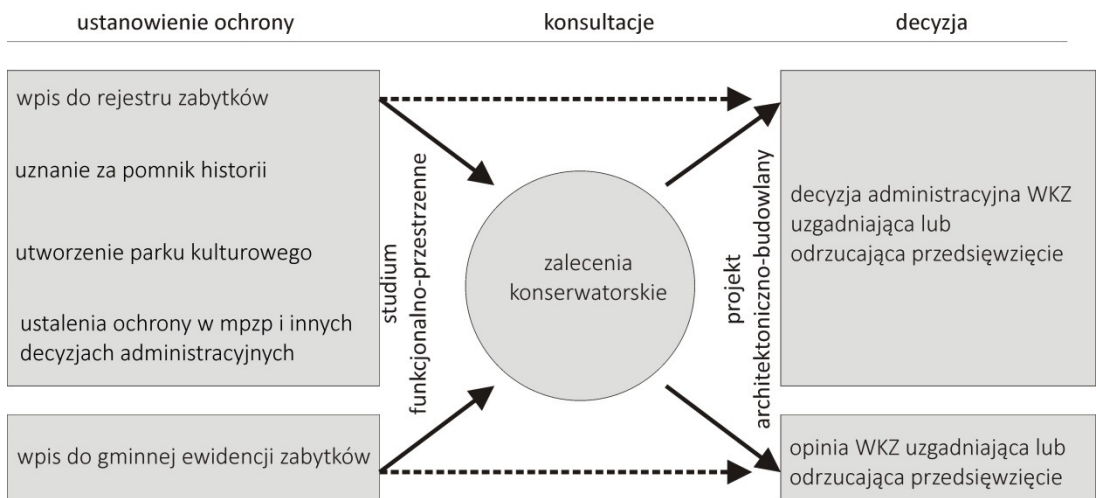
¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 2019 r. w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko, Dz.U. 2019 poz. 1839.

¹⁷ Bolek T., Ocena oddziaływania na dziedzictwo przemysłowe w procesie inwestycyjnym – zarys procedury. Inwestycje i nieruchomości: wybrane zagadnienia, *Studia Ekonomiczne* nr 177, 2014, ss. 21–39.

W największym uproszczeniu zamiar ingerencji wiąże się dla inwestora¹⁸ z czterema podstawowymi krokami wynikającymi z ochrony konserwatorskiej:

- ustaleniem statusu obiektu,
- uzyskaniem zaleceń konserwatorskich (nieobligatoryjnie),
- uzgodnieniem prac prowadzonych przy zabytku z właściwą jednostką administracyjną odpowiedzialną za ochronę konserwatorską,
- zapewnieniem należytego nadzoru nad pracami.

Ten podstawowy proceduralny schemat nie wyczerpuje całej skomplikowanej problematyki sporządzania dokumentacji projektowych dla obiektów zabytkowych. W żaden sposób nie odpowiada również na najważniejsze pytanie dotyczące dopuszczalnych granic przekształceń zabytku. Niemniej jednak określa ścieżkę projektową, wyznaczając ramy formalnego dialogu między inwestorem, urzędem konserwatorskim i architektem.

Il. 5 Schemat konserwatorskiego procesu decyzyjnego w przypadku obiektu nieruchomego objętego ochroną (opracowanie własne).

¹⁸ Pojęcie inwestora – zgodnie z prawem budowlanym uczestnika procesu inwestycyjnego – w odniesieniu do działań konserwatorskich jest znaczeniowo nacechowane negatywnie. Kожarzy się przede wszystkim z działaniami komercyjnymi wynikającymi bezpośrednio z pojęcia „inwestycja”, czyli zgodnie ze słownikiem języka polskiego ‘działaniem nastawionym na zysk’. Trudno jednak o inne, równie uniwersalne pojęcie definiujące wszystkie instytucje, organizacje, jednostki prawne i osoby prywatne podejmujące działania przy zabytku.

Zalecenia konserwatorskie (ZK) stanowią element systemu ochrony zabytków wprowadzony wraz z ustawą o ochronie zabytków i *opiece nad zabytkami* w 2003 roku¹⁹. Zalecenia zdefiniowane przez Katarzynę Zalaśką jako rodzaj *przrzeczenia administracyjnego*²⁰ stanowią formalno-prawną platformę dialogu między obywatelem, a organem administracyjnym wojewódzkich konserwatorów zabytków (WKZ). Celem powyższego przrzeczenia jest umożliwienie inwestorowi podjęcia działań przygotowawczych do realizacji zamierzenia inwestycyjnego obejmującego obszar objęty ochroną konserwatorską. Określona prawnie konstrukcję oparto na założeniach, że zalecenia konserwatorskie:

- wydawane są jedynie na wniosek jednostki posiadającej prawo do dysponowania nieruchomością na cele budowlane. To inwestor jest inicjatorem procedury;
- wydawane są tylko w formie pisemnej (opis nie może obejmować np. załączników graficznych opracowanych przez autorów zaleceń, czyli inspektorów w urzędach ochrony zabytków);
- wydawane są dla nieruchomości objętych wszystkimi prawnymi formami ochrony konserwatorskiej;
- mogą określać sposób korzystania z zabytku i jego otoczenia, zabezpieczenia oraz wykonania prac konserwatorskich, ale także określać zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być w nim wprowadzone.

Ideą ZK jest stworzenie szansy na wypracowanie porozumienia między inwestorem a wojewódzkim konserwatorem zabytków, co do zakresu planowanych prac, już na wstępnym etapie przygotowań inwestycji. Zazwyczaj aktywnym uczestnikiem tego procesu jest, występujący w imieniu inwestora, architekt opracowujący koncepcję planowanych działań. Procedura ZK ma realne przełożenie na większy komfort w procesie projektowym. Już we wstępnej fazie tego procesu architekt może uzyskać informacje co do dopuszczalnych działań przy zabytku, unikając nieporozumień i wprowadzania istotnych zmian w projekcie na etapie uzgadniania projektu budowlano-architektonicznego. Odpowiednio skonstruowany program zagospodarowania wraz z zaleceniami konserwatorskimi to kluczowy element procesu zmierzającego do ingrencji architektonicznej w zabytkowy obiekt – niestety w praktyce często pomijany przez inwestorów. Narzucone w zaleceniach ramy działań stanowią poważne ograniczenia inwestycyjne i projektowe. Stąd często się zdarza, że inwestorzy odstępują od procedury uzyskania zaleceń w nadziei, że projekt uda się ostatecznie „przepchnąć” w urządzie, uzyskując pozytywną decyzję WKZ. W tej taktyce pojawia się ze strony inwestora argument „ostatniej szansy”, kiedy urzędnik konserwator stawiany jest pod ścianą, mając do wyboru:

¹⁹ Art. 27. Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2021 poz. 710, 954.

²⁰ Zalaśka K., Charakter prawny zaleceń konserwatorskich, *Kurier Konserwatorski* nr 6, 2010, s. 12.

- akceptację opracowanego projektu budowlano-architektonicznego z wadami, ale umożliwiającego przeprowadzenie przynajmniej częściowych prac konserwatorskich,
- odrzucenie wadliwego projektu, skutkujące zahamowaniem procesu inwestycyjnego wraz z przeprowadzeniem nawet częściowych prac remontowo-konserwatorskich, powiazane z postępującą degradacją i zniszczeniem zabytku.

W konsekwencji często dochodzi do zamrożenia działań lub obrania ścieżki prawnej związanej z zaskarżeniem decyzji konserwatorskiej. Warto zwrócić uwagę na aspekt psychologiczny. W znacznej części zalecenia konserwatorskie sprowadzają się do różnego rodzaju ograniczeń i nakazów nałożonych na wnioskodawcę. Brak jasnych, oczywistych dla inwestorów zasad wprowadzania tych ograniczeń prowadzi do braku zrozumienia, a co za tym idzie – braku akceptacji wydanych zaleceń.

To niejedyne praktyczne zastrzeżenia do procedury zaleceń konserwatorskich. Do innych zarzutów należą:

- uznaniowość wydawanych zaleceń uzależniona w znacznym stopniu od merytorycznego przygotowania i osobistych poglądów przygotowującego je urzędnika,
- częsty brak jakichkolwiek opracowań badawczych pozwalających właściwie ocenić wartość i stan techniczny obiektu przed wydaniem zaleceń,
- ograniczenie formy zaleceń tylko do pisemnej, pozbawiające możliwości stosowania formy graficznej pozwalającej na bardziej precyzyjny zapis (co jednak grozi wejściem urzędnika w rolę projektanta).

Ponieważ nie ma obowiązku składania wraz z wnioskiem o zalecenia jakiegokolwiek dokumentacji określającej zakres planowanych działań, zalecenia często wydawane są „na ślepo”, bez koncepcji, tylko w oparciu na krótkiej, niewystarczającej pisemnej charakterystyce przedsięwzięcia zamieszczonej we wniosku.

Il. 6 schemat procesu projektowego z uwzględnieniem zaleceń konserwatorskich (opracowanie własne).

5. Wnioski. Założenia ogólne do karty oceny oddziaływania na dziedzictwo architektoniczne

Choć ogólny charakter procedury OOD, opracowanej dla obiektów światowego dziedzictwa, umożliwia zastosowanie jej właściwie na każdym etapie procesu zmian, to warto zadać sobie pytanie, kiedy i jak przygotowana ocena wobec obowiązujących w Polsce przepisów budowlanych i procedur administracyjnych urzędów ochrony zabytków wydaje się najbardziej skuteczna.

Kluczowym momentem w procesie projektowym jest wypracowanie koncepcji projektowej. Na tym etapie dopuszczalne są największe modyfikacje. Na podstawie koncepcji przygotowany jest plan realizacji inwestycji. Na tym etapie nie są jeszcze zaangażowane duże środki finansowe, co ułatwia kompromis.

Najlepszym zatem momentem na przeprowadzenie oceny oddziaływania na dziedzictwo jest faza koncepcji powiązana z zaleceniami konserwatorskimi.

Jako punkt wyjścia do proponowanej metody oceny przyjęto formę tabelaryczną z określonym układem opracowania. Inspiracją takiego podejścia są karty ewidencyjne zabytków. Wzór karty ewidencyjnej zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków jest ustalony rozporządzeniem²¹. Warto zauważyć, że jest to jeden z niewielu elementów systemu ochrony zabytków, który zachował ciągłość od czasu stworzenia w połowie lat 70. XX wieku do dzisiaj. Sam ten fakt świadczy, że formuła karty sprawdziła się w praktyce i warto ją kontynuować.

Podstawą przeprowadzenia oceny jest znajomość wartości obiektu. W artykule piątym rozdziału pierwszego Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku wskazuje się na obowiązek Rzeczypospolitej Polskiej strzeżenia dziedzictwa narodowego. Obowiązek ten realizowany jest między innymi poprzez zapisy Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (z późn. zm.), w której zdefiniowano trzy typy wartości: historyczną, artystyczną lub naukową²². Żadne akty prawne nie określają zasad ani ewentualnej hierarchizacji przy opisywaniu tych wartości, będących zgodnie z wymienioną ustawą podstawą do decyzji o objęciu zabytku ochroną prawną. W decyzji o wpisie zabytku do rejestru zabytków narzucony jest tylko ogólny obowiązek określenia zakresu ochrony²³ (treść rozstrzygnięcia zawartego w decyzji). Jakub Lewicki wskazuje na co najmniej dziewięć podejść do metodycznego wartościowania zabytków w Polsce²⁴. Potrzeba opracowania takiego systemu postulowana jest co najmniej od czasu utworzenia w niepodległej Polsce systemu ochrony zabytków w 1918 roku, o czym pisze

²¹ Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2021 poz. 56.

²² Art. 3.1 Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2021 poz. 710, 954.

²³ §3 Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2021 poz. 56.

²⁴ Lewicki J., *Wartościowanie zabytków w Polsce. Przegląd doświadczeń i postulaty na przyszłość*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa, 2013, ss. 161-165.

szeroko w swojej książce Paweł Dettloff²⁵. W opracowaniu karty autor wykorzystał system SV²⁶ przygotowany na potrzeby waloryzacji miejsc światowego dziedzictwa w Polsce, wykorzystujący zasadę zapisu wartości jako atrybutów przypisanych do materialnych nośników.

Jeśli wartości retrospektywne nawarstwione w czasie historycznych przekształceń obiektu oraz prospektywne nadające mu dziś znaczenie, czyli określające, czym może się stać ten zabytek w przyszłości (np. jego potencjał społeczny), jest zrozumiałe na początku procesu zmian, czyli na etapie planowania i oceny, to zarówno wnioskodawcy, jak i organy konserwatorskie mogą łatwiej wspólnie dążyć do optymalizowania wpływu realnych zmian na zabytek.

Proces oceny ingerencji leży w kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków. Coraz rozleglejsza skala inwestycji budowlanych, rosnąca stale liczba obiektów objętych ochroną, przekładają się na coraz większą liczbę rozpatrywanych w urzędach konserwatorskich spraw. Wprowadzenie zunifikowanych standardów związanych z oceną oddziaływania planowanych zmian na zabytek to w praktyce konserwatorsko-projektowej szansa na:

- wprowadzenie czytelnych (jasnych dla wszystkich uczestników procesu inwestycyjnego) zasad oceny planowanych przekształceń zabytków,
- wprowadzenie jednolitego standardu oceny,
- skrócenie procesu uzgodnień,
- wzrost przewidywalności kosztów i czasu procesu inwestycyjnego związanego z obiektami zabytkowymi.

W efekcie dotychczasowych badań oraz praktycznego stosowania przy wydawaniu opinii konserwatorskich wypracowany został zapis oceny w formie karty w układzie tabelarycznym wyodrębniającym poszczególne fazy procesu oceny:

- część A służy zapoznaniu się z obiektem na podstawie informacji zawartych w karcie ewidencyjnej zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub zebraniu tych informacji jako podstawy do dalszej oceny. W praktyce wiąże się to zazwyczaj z weryfikacją tych informacji szczególnie w kartach opracowanych wiele lat przed oceną;
- część B służy szczegółowemu zapoznaniu się z projektem zmian i rozpisaniu w punktach jak najdokładniej informacji o tych zmianach, które mogą mieć wpływ na wartości materialne i niematerialne zabytku;
- część C służy określeniu pozytywnych i negatywnych skutków zmian jako podstawy do obiektywnej oceny, ewentualnie zaleceń mających ograniczyć ryzyko negatywnego oddziaływania na zabytek;
- część D stanowi podsumowanie oceny, a zakres wniosków dostosowany być powinien do celu, w jakim ocena została przeprowadzona;

²⁵ Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*. Kraków, 2006.

²⁶ Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*. Lublin, 2017.

- część E służy uwiarygodnieniu informacji zawartych w ocenie;
- część F stanowi materiał uzupełniający, nieobowiązkowy, uzupełniający graficznie treści zawarte w dowolnej części karty.

W osobistej ocenie kolejnym zadaniem wymagającym dopracowania w ramach kontynuacji prac nad kartą oceny oddziaływania na dziedzictwo architektoniczne jest wypracowanie zasad dla stopniowania rozmiaru oddziaływania oraz oceny ryzyka tego oddziaływania na nośniki wartości zabytkowych.

Zakres karty oceny oddziaływania na dziedzictwo architektoniczne	
Przedmiot charakterystyki	Opis
STRONA TYTUŁOWA	
Informacje dot. oceny	Obiekt, adres, zamawiający, formalna podstawa opracowania, wykonawca, okres realizacji oceny
CZĘŚĆ A INFORMACJE O OBIEKCIE	
Informacje o obiekcie (dostosowane do obowiązującego wzorca karty ewidencyjnej zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków)	nazwa własna obiektu/zespołu obiektów, lokalizacja: kraj, region, miasto, adres, właściciel, użytkownik, forma ochrony, dane liczbowe, przeznaczenie pierwotne i obecne, opis, stan zachowania
wartościowanie	określenie wartości obiektu (atrybuty wartości z odniesieniem do ich nośników na podstawie systemu SV)
CZĘŚĆ B OPIS PLANOWANYCH ZMIAN	
Przedmiot oceny	Nazwa i ewentualny opis dokumentacji zawierającej planowane zmiany
Faza inwestycji	Koncepcja/projekt budowlany/realizacja/użytkowanie
Cel opracowania	krótkie uzasadnienie, w jakim celu zostało przygotowane opracowanie
Rodzaj oddziaływania (w odniesieniu do nośników wartości)	Skrócony opis proponowanych zmian i projektu rozwoju, obejmujący możliwie najwięcej szczegółowych informacji dostępnych w momencie sporządzania raportu.
Obszar oddziaływania	Określenie zasięgu oddziaływania zmian z uwzględnieniem otoczenia zabytku
CZĘŚĆ C OCENA ODDZIAŁYWANIA PLANOWANYCH ZMIAN	
Zakres oddziaływania na wartości obiektu	Określenie wynikającego z planowanej inwestycji zakresu oddziaływania na <u>wartości</u> obiektu, z uwzględnieniem podziału: zmiana: bezpośrednie → pośrednie → skumulowane wpływ: tymczasowy → trwałe → odwracalny → nieodwracalny

Ocena oddziaływania (korzystnego i niekorzystnego) na wartości obiektu	Skala lub powaga oddziaływania została sklasyfikowana bez względu na wartość obiektu jako: Brak zmian → Znikoma zmiana → Niewielka zmiana → Umiarkowana zmiana → Duża zmiana
Ocena ryzyka dla zachowania wartości oraz prawdopodobieństwo, że obiekt może być potencjalnie lub rzeczywiście zagrożony	Dla określenia skutków zmiany (pozytywnych i negatywnych) opracowano dziewięciostopniową skalę, w której punktem centralnym jest „neutralne”: Duże korzystne → Umiarkowane korzystne → Niewielkie korzystne → Znikome korzystne → Neutralne → Znikome niekorzystne → Niewielkie niekorzystne → Umiarkowane niekorzystne → Duże niekorzystne
Określenie korzyści dla dziedzictwa płynących z propozycji	określenie korzyści dla dziedzictwa płynących z propozycji obejmujących większą wiedzę, lepsze zrozumienie i podnoszenie świadomości
CZĘŚĆ D WNIOSKI	
Wnioski dotyczące sposobów złagodzenia lub uniknięcia oddziaływania przez planowaną inwestycję	Konserwacja polega na zarządzaniu zmianami w sposób zrównoważony. Należy podjąć wszelkie możliwe starania, aby uniknąć, wyeliminować lub zminimalizować niekorzystne oddziaływanie na atrybuty świadczące o wartości i inne znaczące miejsca. Ostatecznie może być jednak konieczne wyważenie użyteczności publicznej proponowanej zmiany względem szkód dla miejsca.
CZĘŚĆ E INFORMACJE ŹRÓDŁOWE	
Informacje źródłowe	Akta archiwalne i dokumentacje, bibliografia, źródła ikonograficzne, wykaz załączników
ZAŁĄCZNIKI GRAFICZNE	

Tab. 1 Schemat struktury karty oceny oddziaływania na dziedzictwo architektoniczne oparte na Wskazówkach opracowanych przez międzynarodowy ICOMOS z uwzględnieniem zapisów karty ewidencyjnej zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków oraz wartościowania w systemie SV.

Bibliografia

Bolek T., Ocena oddziaływania na dziedzictwo przemysłowe w procesie inwestycyjnym – zarys procedury. Inwestycje i nieruchomości: wybrane zagadnienia, *Studia Ekonomiczne* nr 177, 2014, ss. 21–39.

Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*. Kraków, 2006.

Feilden B.M., Jokilehto J., *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. ICCROM, 1998.

Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties, a publication of the International Council on Monuments and Sites, January 2011 (<http://openarchive.icomos.org/266/>, wersja polska: <http://www.icomos-poland.org/index.php/pl/dokumenty-doktrynalne>)

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Dz.U.76.32.190 z dnia 30 września 1976 r.

Lewicki J., *Wartościowanie zabytków w Polsce. Przegląd doświadczeń i postulaty na przyszłość*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa, 2013, ss. 161–165. Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2021 poz. 56.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 2019 r. w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko, Dz.U. 2019 poz. 1839.

Szmygin B., *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] Szmygin, B. (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa: PKN ICOMOS i NID, 2011, s. 69.

Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*. Lublin, 2017.

Tomaszewski A., *Dziedzictwo kultury w perspektywie międzynarodowej*, [w:] *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 107; Tomaszewski A., *Ewolucja podejścia do dziedzictwa kultury na forum międzynarodowym*, [w:] *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo w świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Warszawa: Polski Komitet ds. UNESCO, 2009, s. 115.

Tomaszewski A., *Ewolucja podejścia do dziedzictwa kultury na forum międzynarodowym*, [w:] *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo w świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Warszawa: Polski Komitet ds. UNESCO, 2009, s. 115.

Ustawa o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2021 poz. 710, 954.

Visual Impact Study (VIS) of the „Verkehrszug Waldschlösschenbrücke” on the UNESCO World Heritage Site „Dresden Elbe Valley” third revised version Institute of Urban Design and Regional Planning, RWTH Aachen University, <http://services.arch.rwth-aachen.de/forschung/sichtfeldanalyse-dresden-gutachten-%28englisch%29.pdf>, dostęp: 5.01.2016.

Wskazówki dotyczące ocen oddziaływania na dziedzictwo dla obiektów światowego dziedzictwa kulturowego. Publikacja Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS, styczeń 2011, s. 7.

Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa, Międzyrządowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, 2012/01, <http://icomos-poland.org/index.php/dokumenty-doktrynalne> (dostęp: 29.12.2015).

Zalasińska K., Charakter prawny zaleceń konserwatorskich, *Kurier Konserwatorski* nr 6, 2010, s. 12.